

REFUGIATS, METGES I GUERRA CIVIL, 1936-1939.

Joan SERRALLONGA i URQUIDI.

Motivat, sens dubte, per la brutalitat il·limitada de qualsevol guerra i pel terror feixista dels sollevats causants de la Guerra civil espanyola, des dels primers moments un gruix de persones fugen dels fronts per refugiar-se a la rereguarda. Catalunya es troba en aquesta situació de rereguarda fins gairebé el final del març de 1938. A partir d'aquest moment, el flux d'evacuats i de desplaçats continuarà inalterat pels camins de tot el país. El volum de persones que arriben i resten al nostre petit país durant el cruent conflicte civil es pot avaluar en una magnitud propera al 30% de la població catalana enregistrada al Cens demogràfic de 1936. És a dir, arribarem a comptar gairebé un milió de persones de diversos orígens i condicions que resten en aquest refugi acollidor durant un temps sempre variable, però prou llarg¹. Les institucions catalanes, que des del 1932 tenen la legislació i el control exclusiu de la sanitat i l'assistència social², organitzen ara un dispositiu autènticament modèlic per tal d'acollir adequadament els refugiats que venen a instal·lar-se a Catalunya. Enmig de les constants

¹ J. Serrallonga. *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra, 1936-1939*. Barcelona, Editorial Base, 2004, Annex 1, p. 213-238.

² Els articles 5 i 11 de l'Estatut de Catalunya de 1932 atorgaven a la Generalitat de Catalunya la legislació exclusiva i l'execució directa en els temes relacionats amb la beneficència i la sanitat. El títol II de l'Estatut Interior de Catalunya (1933) fixava els principis socials, l'article 14 considerava l'assistència social com un deure de la Generalitat. La Llei municipal de Catalunya (1933-1934) fixava competències en matèria de sanitat i assistència social als articles 102, 103 i 186. Cal fer esment també de la Llei de Bases d'organització sanitària de 5 d'abril de 1934 i de la Llei de Coordinació i control sanitari públic de 26 de juny de 1934. Un detall sobre l'actuació de la Conselleria a: Josep Mestre i Puig (1884-1979), "Notes sobre la nostra actuació en el Departament de Sanitat i Assistència Social, 1932-1934-1936". Saint Giron, 1945. Original mecanografiat. Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià (AMT). Monestir de Poblet.

accions de solidaritat humana manifestades arreu del nostre país, el Govern de la Generalitat de Catalunya comprèn immediatament la necessitat d'abordar aquest fet tan dramàtic com un autèntic tema d'Estat. No es plantegen, doncs, mesures de mitges tintes o de curta volada, sinó unes solucions realistes en vista a donar adequada cobertura als creixents contingents de refugiats que van arribant. Cal pensar en la necessitat d'habilitar un immens dispositiu per tal d'acollir i servir una població que, per mor de les circumstàncies, s'instal·la a casa nostra amb una gran celeritat. Si bé durant els dos primers mesos de la guerra els contingents de refugiats poden semblar reduïts, a partir del mes de setembre de 1936 l'allau humana era ja tan intensa que cal pensar en arbitrar medis del tot extraordinaris. El novembre de 1936, més de 250.000 persones han fet cap a Catalunya per trobar-hi aixopluc solidari. A la ciutat de Barcelona n'hi ha prop de 150.000 que ens presenten diverses situacions. La idea d'implicar la totalitat del territori català, tímidament present en els primers moments, ara es fa ineludible. Al pròleg del volum que recollia les dades del Cens de població del 1936, preparades pel Servei d'Estadística, el Conseller primer, Josep Tarradellas, feia notar que "cal tenir en compte que no hi figura cap dels 300.000 i escriu de refugiats arribats i que el nostre poble ha acollit amb la generositat i l'afecte que li són congènits". Queden al marge d'aquest mesurat còmput oficial els milers d'incontrolats que també s'han instal·lat al territori i que variaran en el decurs de la guerra. Durant l'any 1937 el volum total de refugiats continua augmentant, l'últim trimestre el Govern de la Generalitat avalua en prop de set-cents cinquanta mil els acollits a Catalunya³. En moltes poblacions catalanes el contingent de refugiats arriba a superar amb escreix les previsions més optimistes. A partir de la immersió de Catalunya com a front de guerra, des del març de 1938, els moviments de persones pel territori plantegen uns nous problemes que cal abordar de manera urgent. El desplaçament, la terrible fugida de la població civil de les zones immediates de l'Ebre i de Ponent era pràcticament completa i aquesta situació s'anirà repetint a totes les contrades del nostre país per l'avenç continuat de les tropes franquistes. A finals d'aquell any hi ha aproximadament 150.000 catalans que han hagut de marxar de casa seva i fer via cap a llocs que de moment siguin més segurs. Des de l'abril es decidí doblar els contingents destinats als municipis de la segona línia de front. Però passar a d'un 10 a un 20% d'acollits a cada municipi no era tampoc suficient. Només a l'àrea de la ciutat de Tortosa

³ AMT. "Fons de la Guerra civil." Informes del Departament de Governació i Assistència Social, 1937.

s'evacuaren 20.000 persones al principi de l'ofensiva dels sollevats. Els refugis transitoris són plens a vessar, però les institucions funcionen adequadament. Encara el 5 de gener de 1939, en una estadística oficial del Comissariat d'Ajut als Refugiats, que es passa al Conseller de Governació i Assistència Social, Sbert, es recollia a bastament l'esforç de Catalunya en aquest acolliment solidari dels refugiats.

A tota la zona republicana, la forta necessitat d'atenció a les masses de refugiats i desplaçats que es mouen pel territori de l'Estat durant tota la Guerra civil, no deixa de banda el manteniment d'una estructura sanitària i assistencial eficient fins a l'última part del conflicte. Malgrat la deserció de funcionaris i d'alguns càrrecs deslleials, que es passen al bàndol feixista en un nombre encara poc contrastat, no es produeix en absolut la inacció pública, ni una multiplicació de poders que impliqui una situació que per alguna historiografia fou qualificada de caòtica. Ja s'hi va referir amb encert Pierre Vilar⁴ de manera contundent, desfent així completament aquestes manipulacions interessades. I és que l'anàlisi tranquil·la del funcionament de l'administració sanitària i de l'assistencial del Govern de la República fa més clara encara aquesta apreciació d'efectivitat. La Comissió de la Societat de Nacions, la Comissió Lasnet, que visita Espanya entre el desembre de 1936 i la primera part del gener de 1937, conclou que els serveis sanitaris i assistencials republicans funcionaven d'una manera ajustada i prou regular⁵. El mateix exposa l'informe d'algunes diputades angleses vingudes a

⁴ P. Vilar, "Historia e historiografia de la Guerra civil española. Algunas reflexiones metodológicas", a: P. Broué et al. *Metodología histórica de la guerra y la revolución españolas*. Barcelona, 1982. La lectura atenta de l'aportació de Vilar va desmentint les interessades conclusions que va extreure Burnett Bolloten i que, amb la mateixa intencionalitat, han seguit altres historiadors.

⁵ La Comissió d'higiene, demandada pel govern republicà a la Societat de Nacions el 14 de desembre de 1936, estava integrada pel membre del Cos de Sanitat Colonial francès A. Lasnet, pel metge polonès Czeslaw Wrocynski i per Legret, que actuava com ajudant. *Rapport de la Mission Sanitaire de la Société des Nations en Espagne (28 décembre 1936 - 15 janvier 1937)*. Comité International de Coordination et d'Information pour l'Aide a l'Espagne Républicaine, Paris, 1937 (hi ha una edició a Ginebra, 1937). L'informe de Katharine Marjory, duchess of Atholl a: *Report of A Short Visit to Valencia and Madrid in April, 1937*. London, 1937. La duquessa d'Atholl, que era presidenta del Basque Children's Committee de Londres, s'entrevista amb la ministra Frederica Montseny a València i insisteix en el tema de l'evacuació dels nens i es posa en contacte amb la Spanish Medical Aid.

Espanya, l'informe de la duquessa d'Atholl. I del mateix parer serà el Comitè Internacional de la Creu Roja (CICR), que situa sobre el terreny els metges suïssos Marcel Junod i Daniel Clouzot, a Barcelona des de la primera de la guerra⁶. La distribució geogràfica dels refugiats dins la zona controlada pel Govern de la República, que és de més d'un milió de persones ja durant el gener de 1937, en situa documentadament a Catalunya una xifra superior als 350.000 en aquella primera data. L'increment ha estat, doncs, rapidíssim. Les relacions del Govern de la República amb els altres del país són encara fluides i, sobretot, sòlides. Però les administracions perifèriques van prenent al seu càrrec més funcions de les que estrictament els correspondrien en l'ordenament constitucional. Aquest és, sens dubte, el cas de Catalunya i singularment en el tema dels serveis que cal donar als evacuats i desplaçats. Tot i això, en aquesta primera etapa, es manté una bona relació entre el ministeri de Sanitat i Assistència Social, a mans de Frederica Montseny en el govern Largo Caballero, i els organismes catalans encarregats d'aquests temes. L'eficient col·laboració, preparada per la jove metgessa i sots secretària del Ministeri Mercedes Maestre Martí i per la metgessa de la CNT Amparo Poch Gascón (1902-1968), permet l'extensió controlada dels dispositius sanitaris i assistencials endegats a Catalunya ja des de la primera de la guerra. La mateixa ministra de Sanitat s'hi refereix en un article del març de 1937: "una Assistència Social que reivindica la dignitat de la persona humana i que transforma la lletja i odiosa caritat oficial en restitució d'allò que en salut, en benestar, en alegria, va ésser usurpat als oprimits pels privilegiats de sempre. La Beneficència, fanfarrona, ostentosa, humiliant, desapareix amb el seu seguici de vanitats mundanes i del profund llot d'immoralitat que n'era el fons"⁷. La creació, el 10 de febrer de 1937, de l'Oficina Central de Evacuación y Asistencia a los Refugiados (OCEAR), amb seus fixes a València i a Barcelona i que substituïa el primer Comité Nacional de Refugiados del 6 d'octubre de 1936, va fer encara més eficaç la col·laboració amb les autoritats catalanes.

⁶ M. Junod (1904-1961). *Le troisième combattant*. París, Payot, 1963. Junod havia participat el 1922 en el moviment de socors als nens russos i el 1935 havia set enviat a Etiòpia. Vegeu també: Pierre Marquès, *La Croix-Rouge pendant la Guerre d'Espagne (1936-1939). Les Missionnaires de l'humanitaire*. París, l'Harmattan, 2000.

⁷ F. Montseny. "L'aire renovador de la revolució. El què són i el què eren la Sanitat i l'Assistència Social." *SIAS*. Barcelona, 1937, I, p. 3. Sobre l'actuació de la ministra Montseny, vegeu: *Mi experiencia en el Ministerio de Sanidad y Asistencia Social*. València, 1937 (una reproducció i un resum a Madrid, Monografías Beecham, 1986, p. 95-101).

Estimació externa de refugiats en algunes províncies espanyoles a finals de 1936.

<i>Zona</i>	<i>refugiats rebuts</i>	<i>places disponibles</i>
Catalunya	350.000	70.000
València	160.000	20.000
Ciudad Real	112.000	12.000
Múrcia	81.000	14.000
Alacant	60.000	7.000
Almería	57.000	10.000
Jaén	53.000	5.000
Cuenca	43.000	10.000
Albacete	40.000	3.000
Castelló	32.000	5.000
Guadalajara	16.000	-
<i>Totals</i>	<i>1.004.000</i>	<i>156.000</i>

Font. *Rapport de la mission sanitaire de la Société des Nations en Espagne...* (1937). p. 32.

Un d'aquests dispositius endegats des de Catalunya, marcadament important i molt eficient, és la cura de les condicions sanitàries d'una població refugiada que ve molt afeblida per les penalitats del desplaçament i completament terroritzada per totes les circumstàncies que comporta la ràpida fugida. De manera immediata les institucions d'acollida es plantegen fer front als problemes derivats de les condicions sanitàries dels evacuats, que venen esgotats, atemorits, alguns malalts o bé prou necessitats d'algun tipus d'atenció mèdica. Tinguem ben present que sobretot arriben vells, dones i nens, en unes condicions que podem qualificar sobretot de precàries. El pediatre Josep Roig i Raventós compara amb encert la situació dramàtica d'aquests infants amb la viscuda durant la guerra europea del 1914-1918 i encara es podria anar força més enllà d'aquests supòsits⁸. En el mateix s'insistirà d'una manera vehement en un míting de la secció catalana del Socors Roig Internacional al teatre Olympia de Barcelona el 22 de setembre de 1936. El metge Pere Calafell Gibert, que formà part des de l'inici de l'extensa xarxa sanitària catalana i del Comitè Central d'Ajut als Refugiats,

⁸ J. Roig i Raventós. *El problema de l'infant*. Barcelona, Tipografia Catalana, 1937.

estimà que fins a principis de 1937 calgué atendre per sobre de 250.000 infants des de les estacions sanitàries catalanes⁹. Fins i tot el març de 1937 es publicà, al Butlletí oficial de la Brigada de la Creu Roja de Barcelona, una fotografia de la nena Shirley Temple cedida per la Societat Nacional Nordamericana. Ajuntem-hi, per cloure, les sentides valoracions del prestigiós paidopsiquiatre Jeroni de Moragues i Gallissà (1901-1965), que servirà un temps després a la secció de colònies infantils del Comissariat d'Assistència als Refugiats. Així, doncs, ja a la primeria, en bona part es segueixen les indicacions sanitàries clàssiques per tal d'evitar qualsevol focus epidèmic i hostatjar-los amb tota la cura que sigui possible. Però ben aviat es va més enllà i es posa en marxa una extensa xarxa sanitària i assistencial pròpia que s'encarrega directament a les conselleries de Sanitat i d'Assistència Social, a mans de Martí Rouret i Callol (1902-1968) i Joan Puig i Ferrer (1882-1956). Des del 27 de juliol de 1936 es deleguen les funcions executives d'aquests temes en el bon fer de Josep Irla i Bosch (1874-1958) que, des de les oficines centrals a la Casa d'Assistència Francesc Macià, te cura de preparar l'extens servei. Les primeres mesures tenen, doncs, un nom propi que, des del potent Institut d'Assistència Social, ha endegat una nova estructuració dels serveis a la capital de Catalunya per tal d'encabir els primers milers d'evacuats i per a possibilitar-ne l'acolliment a tot el país quan això sigui necessari. Per les mateixes disposicions, quedaren dissoltes la Junta Superior de Sanitat i les juntes comarcals i municipals i es creà el Consell General de Sanitat per decret del 28 d'agost de 1936. Amb persones de provada fidelitat es va intervenir la Creu Roja Catalana¹⁰, es nomenà el diputat Nicolau Battestini Galup (1895-1981) del Sindicat de Metges de Catalunya i Alfons Trias i Maxencs al Segell Pro-Infància, Carles Baró fou una de les ànimes mestres de l'estès Ajut Infantil de Rereguarda i el metge fisiòleg reusenc Francesc Ribas i Soberano (1893-1965) es feu càrrec immediatament dels serveis especials de tuberculosi muntats pel govern català amb major amplitud. Les mesures

⁹ P. Calafell. "Infants refugiats a Catalunya". *La Medicina Catalana*, 1937, n. 45-46: 558-567. El doctor Calafell col·laborà amb el doctor Alfons Trias i Maxencs (1896-1977), director de la Casa de Maternitat de Barcelona, en alguns manuals de pediatria.

¹⁰ El Comitè de la Creu Roja a la zona republicana estava presidit pel metge Aurelio Romeo Lozano i com a secretari hi actuava Jacinto Segovia Caballero. El desembre de 1936 el metge Josep Martí i Feced (1890-1953) fou nomenat delegat regional i president del Comitè local de Barcelona en substitució de Pere Estrany que havia estat mobilitzat.

decretades pel govern català en matèria de sanitat destinada als refugiats foren elogiades pels especialistes¹¹.

En el govern presidit per Josep Tarradellas, el 26 de setembre de 1936, és el cenetista Antoni García Birlán (1891-1984) qui s'encarrega del Departament de Sanitat i Assistència Social, ara amb les competències fusionades en una sola entitat. Sens dubte, la figura clau d'aquest Departament serà el metge Fèlix Martí Ibáñez (1913-1972), que imprimeix un tarannà nou des de la rellevant Direcció General de Sanitat, modificant en tot el que en aquells moments fos necessari el seu organigrama tècnic¹². També es confeccionà un acurat mapa sanitari que dividia el territori de Catalunya en 20 districtes efectius¹³, una estructuració eficient d'un concepte modern que trigarà molts anys en ser superat. Les bases d'aquesta llarga actuació en el camp de la sanitat i de l'assistència les sintetitzarà el metge Martí Ibáñez en un emotiu missatge als refugiats l'abril de 1937. En coordinació amb el Comitè Central d'Ajut als Refugiats¹⁴, creat el 17 d'octubre de 1936 i residenciat a Barcelona, i amb els comitès comarcals es preparen les mesures sanitàries i assistencials adients. Els comissaris delegats de la Generalitat presidiran i controlaran els comitès de refugiats a Girona, Lleida i Tarragona. A més, a la branca d'Assistència Social hom nomena Secretari general a Josep Queralt i Clapés el 12 de novembre de

¹¹ Vegem l'exemple de Richard W. B. Ellis i Audrey E. Russell, "The Refugees in Catalonia", reprinted for *The Lancet*, 1937; forma part de l'informe destinat al *National Joint Committee for Spanish Relief* en el que s'elogien aquestes mesures endegades per les autoritats republicanes. Del mateix to són les avaluacions del *Comité d'Aide au Peuple Espagnol* (SRI) o l'*Aid Bureau of Aid Spanish Democracy*. El mateix podem constatar en els informes dels quàquers, un treball que, tot i els quantiosos fons dipositats a la seu de Londres, malauradament encara està per fer.

¹² F. Martí Ibáñez. *Obra. Diez meses de labor en sanidad y asistencia social*. Barcelona, Ediciones Tierra y Libertad, 1937. Martí Ibáñez en feu una sentida valoració ala actes del Primer Congrés de la secció catalana del Socors Roig Internacional, Barcelona 3 i 4 d'abril de 1937. El missatge de solidaritat als refugiats a la revista del Departament SIAS. I, 2, abril-maig de 1937, p. 9-10.

¹³ J. Valero Ribas. "La divisió sanitària de Catalunya". *SIAS*. I, 1, març de 1937, p. 7. Vegeu el número extraordinari del *Bulletí de la Conselleria de Sanitat i Assistència Social*. Barcelona, 1937. Així mateix, l'adaptació de la plantilla de la Direcció General d'Assistència Social. Arxiu General de la Diputació de Barcelona (AHDB), Signatura R-355, c. I/17, exp. 10.

¹⁴ Arxiu Nacional de Catalunya (ANC). Microfilms 279/01-09, rodets 190 i 280/06, rodets 191.

1936 i per a poder controlar les institucions d'assistència és designat cap de l'oficina administrativa en Jordi Juan Riquer el gener de 1937. Els anomenats *decrets de S'Agaró*¹⁵ dotaran ara els fons legals i econòmics necessaris en relació a l'ingent esforç que cal realitzar continuadament. Durant l'etapa que al Departament de Sanitat i Assistència Social hi figura el faista Pedro Herrera Camarero (1909-1969), en el govern format el 17 de desembre de 1936, es modifica l'organització dels organismes destinats a l'ajut als refugiats¹⁶, però la coordinació que havia establert Martí Ibàñez es manté pràcticament intocada. Tot i això, els constants problemes d'estructuració amb el fort Comitè d'Avituallament i amb la Conselleria de Proveïments continuen essent molt notables. La primera xarxa de consells establerta pel Departament que controlava la CNT es demostra ara poc realista en les noves circumstàncies i xocarà amb la primera estructura organitzativa més planificada i controlada que planteja amb gran rapidesa l'equip del conseller Joan Comorera.

Després dels fets de maig de 1937, les competències assumides pel Govern de la Generalitat es varen veure molt delmades en favor d'una major intervenció del govern central, aquesta situació es veu especialment en els temes més afectes a Defensa i a Governació, però no només en aquests. La reacció de les autoritats catalanes consistirà ara també en incrementar el control d'aquells serveis que encara continuaven prestant en exclusiva. Per tot això, amb Antoni M. Sbert i Massanet a Governació i Assistència Social i Miquel Serra Pàmies a Proveïments va començar a desmuntar les peces que quedaven de l'edifici que tenia cura dels refugiats per tal de bastir-ne un altre distint, amb més control i sobretot més adequat a la situació creada després dels "fets de maig". Per tal de transformar aquest aparell es va acudir a homes de confiança del partit d'ERC i es nomenà el diputat d'Olot Antoni Dot i Arxer (1908-1972) com a Director general d'Assistència

¹⁵ Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya, número extraordinari de 18 de gener de 1937. Decrets números 2, 3, 7, 12 i 35. Hom insisteix específicament en que caldrà posar d'acord els establiments dels municipis amb el Servei de Refugiats que depèn del Departament de Sanitat i Assistència Social i que no es podran fer imposicions municipals extraordinàries amb aquesta finalitat (9 de gener de 1937).

¹⁶ Ordre de 25 de febrer de 1937. Es crea l'Oficina d'Acolliment de Refugiats amb el personal dels comitès central i comarcals d'ajut als refugiats de Catalunya, segons les disposicions del 17 d'octubre de 1936 i es traspassa una part de les funcions d'acolliment als alcaldes de les poblacions catalanes. Es posaven en pràctica algunes de les conclusions de la "Conferència per a la unificació de l'obra d'ajut als refugiats de guerra", celebrada a Barcelona des del 10 de gener de 1937.

Social i el diputat balaguerí Joan Sauret Garcia, de 39 anys, com a nou Director general de Sanitat. A totes les zones sanitàries de Catalunya, a les comarques, es va muntar una dotada delegació de la Conselleria, es nomenaren els representants d'aquests nous organismes en base als directors dels centres sanitaris intercomarcals i al personal director hospitalari. La implicació a els metges es va fer notar de forma directa. Si l'etapa anterior es va veure marcada per un excés de consells, ara l'efectivitat va ser més notable i el control de les autoritats catalanes fou més extensiu. Es feu del tot palesa la necessitat que, en paraules del mateix conseller, marcava "l'afluència a Catalunya de refugiats de les regions germanes devastades per l'exèrcit de feixisme, crea al nostre país problemes sanitaris de tal importància que exigeixen solucions urgents i indeclinables...". Una Oficina de Coordinació d'Establiments Sanitaris, creada el 14 de juliol, es va encarregar de visitar de forma regular i d'inspeccionar les institucions que depenien de la Conselleria, un fet que va imprimir una major efectivitat als mitjans dels que es disposava. Per una Ordre de 9 de juliol de 1937 (DOGC del dia 14), hom preparà una Comissió Executiva de Sanitat dels Refugiats, presidida pel cap dels Serveis de Control i Coordinació de Centres Sanitaris. El metge i diputat Humbert Torres i Barberà (1879-1955) va ser un dels elements rellevants d'aquesta Comissió i més tard, el maig de 1938, encara dirigí el Dispensari Central de la Lluita Antivenèria. A més, per decret de la Presidència de la Generalitat de 14 d'agost de 1937, es creà el potent Comissariat d'Assistència als Refugiats (CAR) i una Comissió Consultiva d'Ajut als Refugiats sota la dependència orgànica del conseller Sbert. Per tal de fer-se càrrec del CAR designà el diputat d'ERC i mestre figuerenc Xavier Casademunt i Arimany, substituït per Ricard Altaba Planuc (1901-1994) el 4 de maig de 1938. Altaba Planuc ja havia tingut cura de la delegació del govern d'Euskadi a la primeria de la guerra i s'havia ocupat directament d'aquest tema¹⁷. A partir d'aquí, doncs, el control de la Generalitat de Catalunya dels serveis d'assistència sanitària als refugiats de guerra va ser pràcticament complet, amb les necessàries salvetats de les disposicions dictades pel Govern de la República. Les oficines del CAR al Passeig de Pi i Margall es varen coordinar de forma efectiva amb els medis emprats per l'OCEAR al 331 de l'avinguda del 14 d'abril.

¹⁷ R. Altaba. *Vuit mesos a la Delegació del Govern d'Euskadi a Catalunya*. Barcelona, 1938. Al pròleg, en Joan Santamaria, el qualifica com "un d'aquells típics menestrals de Barcelona que omplen les pàgines de la seva història", p. 3. En un altre ordre de coses, l'abundosa correspondència d'Altaba i Tarradellas, que és molt interessant, es troba curosament recopilada a l'AMT del monestir de Poblet.

El primer contacte dels refugiats fou a les estacions sanitàries preparades pel govern català i singularment a la seu central de la ciutat de Barcelona. L'habilitació d'espais a tota la ciutat es féu de forma ràpida des de l'inici de la guerra, però no es podia amagar que el volum de refugiats anava superant totes les previsions. Als centres d'urgència, com l'Estadi de Montjuïc o el Poble Espanyol, s'hagueren d'improvisar en un curt espai de temps unes dotacions assistencials bàsiques. La Regidoria d'assistència social de Barcelona atenia directament i amb fons propis per sobre dels 22.000 refugiats el novembre de 1937¹⁸. D'altra banda, el CICR facilità a les autoritats catalanes, des del gener de 1937, un nombre de vacunes per tal d'endegar una tasca més extensa. Podem prendre l'exemple espars del Dispensari Central i Preventori Antituberculós, que havia realitzat prop de 90.000 vacunacions a finals de 1937. Més tard, a mitjan 1938, també es declararà obligatòria a Catalunya la vacunació antitífica. Des de la ràdio s'organitzen amb gran ressò un grux de xerrades sobre temes d'orientació sanitària i assistencial, dirigides per especialistes contactats pel govern català. La Direcció general de Sanitat distribueix de forma àmplia pel territori els medis sanitaris disponibles per tal d'evitar la temuda extensió de les malalties. El procés d'apropiació dels establiments sanitaris i el nomenament de delegats governatius en aquelles institucions, iniciat ben aviat, dota la xarxa assistencial de més recursos. El Servei de la Propietat Urbana de Barcelona i el del Patrimoni i Rendes de la Generalitat elaboren un precís cens d'edificis a disposició de la Conselleria de Governació. Fins i tot els locals ordinaris de la Conselleria es faran aviat insuficients per mantenir-hi el voluminós Control d'Acol·lits i caldrà habilitar un annex al carrer Consell de Cent, cantonada Pau Claris.

A Barcelona hi havia en aquells moments cinc hospitals reglats i un grup espars de sanatoris, clíniques i asils que en general ja estaven ocupats per molts malalts i eren destinats des de sempre a una assistència específica o determinada. Així, per exemple, l'hospital de la Magdalena estava destinat a la lluita antivenèria i ara s'haurà d'adequar a les noves circumstàncies. Als hospitals "Salvador Cardenal" i del Mar es varen reorientar les seves places per tal d'acollir un volum major de pacients entre els milers de refugiats. L'Hospital de la Creu Roja de Barcelona fou dirigit pel metge oftalmòleg Sever Perramon i Bernadas (1891-1950) i la famosa Brigada Sanitària per Lluís Rius Badia. A l'Orfelinat Ribas, a la Casa d'Assistència President Macià, a la Casa del Nen de Sarrià, a l'Institut mèdico-pedagògic ubicat al

¹⁸ Marià Martínez Cuenca. "La muralla invisible". Original mecanografiat. Fundació Rafael Campalans.

Guinardó o a la Casa de Maternitat i Expòsits de les Corts es varen ampliar molt per sobre de les possibilitats habituals el volum d'acollits. La Societat Mutual Esportiva de Catalunya es feu càrrec, des del mateix setembre de 1936, de l'assistència continuada de l'hospital muntat a l'Estadi de Montjuïc, conegut aleshores com hospital Arnau de Vilanova. La Clínica Miaja, al carrer Monegal, es va destinar gairebé íntegrament als refugiats afectats de tracoma. També varen acollir refugiats malalts les clíniques del Remei i del Pilar. Es remodelaren de manera adequada per a hostatjar-ne l'Hospital General de Catalunya i l'Hospital Clínic, així com el més petit centre de les Colònies Estrangeres al carrer Camèlies. A l'Hospital General de Catalunya funcionà durant un temps el prestigiós servei del doctor Josep Trueta Raspall (1897-1977) i el del jove doctor Josep Isern Rabascall (1902-1974), que era cap de cirurgia als pavellons militars que s'havien habilitat en aquell gran centre hospitalari¹⁹. Es modificaren o ampliaren, entre molts d'altres: l'Hospital de Convalescència, l'Hospital d'Incurables - Fundació Albà en un annex de la Casa d'assistència President Macià, l'Hospital Proletari (Sant Joan de Déu) al 635 de l'avinguda del 14 d'abril, un hospital transitori al 41 del carrer Fermín Salvochea, els sanatoris del Montseny, les Eures, Germinal Vidal (de la lluita antituberculosa), Maurín (ubicat a Sarrià), el Tibidabo a l'Hotel Florida on per causa dels bombardeigs s'hi varen hostatjar malalts de l'Hospital del Mar, el de les Tres Torres o el conegut de Vista Rica a la carretera de la Rabassada.

Quan les circumstàncies ho van demanar es va posar en condicions d'acolliment tota la xarxa assistencial catalana a les comarques. El conseller de Governació, Sbert, feia notar que a mitjans de juliol de 1937 cap a la meitat de la població ingressada als hospitals de Catalunya era integrada per refugiats i desplaçats. Els hospitals comarcals es varen dotar de nova infraestructura i s'ampliaren els serveis. Podem posar alguns exemples dels molts centres habilitats. Es muntà un hospital de refugiats a Girona, a l'antiga Granja dels Salessians, un annex a l'hospital de Manresa o als de Vilafranca i Valls. Es preparen adequadament per aquella finalitat, el Sanatori de la Conreria dins la Cartoixa de Montalegre a Tiana, l'Institut

¹⁹ Vegeu l'aportació de F. Cid. *La contribució científica catalana a la medicina i cirurgia de guerra. 1936-1939*. Barcelona, Fundació Uriach, 1996. Als records de Moisès Broggi, *Memòries d'un cirurgià (1908-1945)*. Barcelona, 2001, se'n fa també una referència prou completa, com ho féu el 1986 a l'acte d'inauguració del "Cinquantenari de la Guerra Civil espanyola" a la UB. Cal mirar també l'aportació curosa de Josep M. Massons, *Historia de la Sanidad militar española*. Barcelona, 1994, tom II.

Torremar i el Sanatori Fontilles a Tarragona, l'hospital de Vielha (encara no acabat) o l'hospital de Falset. Al balneari de Cardó, al Montsià, s'hi acolliren malalts tuberculosos en una proporció prou considerable. D'altra banda, també col·laboraren eficaçment en aquesta tasca les Brigades Internacionals, que tenien una estructura sanitària pròpia i prou ben muntada on treballaren metges de relleu com Massons, Broggi, Olsina, Jordana, Alonso, Piferrer o Guardiola. Per altra banda, els refugiats bascos foren atesos, a més de per les institucions catalanes, pels seus propis medis: l'Hospital Euskadi es posà en funcionament el novembre de 1937, l'Hospital Gernika, de pediatria, va funcionar a Canovelles sota la supervisió dels metges Cortina i Canals, la Clínica Otxandiano fou dirigida pel cirurgià Arrese i a la Cartoixa de Montalegre hi funcionà una secció per a malalts bascos dirigida pel metge López Abadía²⁰. Posteriorment, quan s'assenta totalment a Barcelona el cos burocràtic del govern central, molts centres de refugiats són desmantellats per a encabir-hi els nous estadants. El Consell administratiu de l'Hospital General de Catalunya, que presidia el metge Salvador Armendares Torrens (1893-1964) es queixà amargament de tots aquells desplaçaments ordenats per les autoritats centrals, el mateix féu la direcció de l'Hospital Clínic. Als reduïts locals del Sanatori Romain Rolland, a Esplugues de Llobregat, s'hi acaba instal·lant a precari la Sotssecretaria de l'Aire del Ministeri de Defensa Nacional. Així mateix, es queixa dels desplaçaments el doctor Valero Ribas des de l'inspecció central de la Sanitat Intercomarcal. Però, malgrat les protestes raonades, el metge José Puche Álvarez (1896-1979), Director general de Sanitat Militar, deixa constància de les apressades necessitats d'encabir organismes i ferits.

Dels refugiats enregistrats oficialment durant l'últim any de la guerra es dedueix que el 53,4% són menors i el 33,6% dones i que aquesta és la tònica que s'ha consolidat des de la primeria de la guerra. Les malalties més esteses entre els refugiats arribats a Catalunya eren la tuberculosi i la febre tifoide; unes afeccions que no eren gens desconegudes a casa nostra i que comptaven amb uns serveis específics que tindran cura de l'allau de casos que ara es veuen. Per tal d'evitar problemes de contagi, es varen establir els contactes adients amb les estacions sanitàries que filtraven els refugiats. Aquestes estacions estaven instal·lades des de bon primer a Reus, Tortosa,

²⁰ Fundació Sabino Arana. "Vascos en Cataluña", còpies dels informes sobre organització de la Delegació General d'Euzkadi a Catalunya i situació econòmica del país. Carpeta 18, GEC, K.00120, c.8. Informes. A nivell general, vegeu: G. Arrien; I. Goigogana. *El primer exili dels bascos. Catalunya 1936-1939*. Barcelona-Bilbao, 2000.

Tarragona i Barcelona. Als pavellons annexos al Sanatori de la Sabinosa, a Tarragona, s'hi arribaren a encabir més de tres mil refugiats. Durant tres dies se'ls feia una exploració prou completa, les dades es contenien en una fitxa mèdica que es derivava als serveis, se'ls donava roba neta i se'ls higienitzava abans de passar-los, com hem vist, en centres d'atenció i posterior distribució per tot el territori. Més tard, les línies d'evacuació, amb l'avenç de les tropes feixistes, consolidaren unes rutes i uns acolliments que feien cap de nou a la ciutat de Barcelona, a les comarques del nord i a les gironines. L'Hospital intercomarcal de Lleida, militaritzat i dirigit pel metge Antoni Viñes Vallverdú, i l'hospital de sang de Tàrraga foren evacuats, primer cap a Solsona i després més al nord. Àrees com les determinades per la sisena vegueria (Vic-Ripoll) es veuen plenes de desplaçats i superen en molt la seva capacitat d'hostatjament. Així ho feren notar els delegats del CAR a Vic i Ripoll, Jacint Senon Vidal i Sebastià Álvarez Aparicio fins el desembre de 1938²¹. Aquest fet de nou allau en un territori menor obligà a posar en funcionament alguns centres assistencials que no havien tingut activitat des de feia anys.

En els últims mesos de la guerra la situació es desbordà, com no podia ser d'altra forma, però sense deixar de mantenir els mínims assistencials. Des de feia mesos, el bombardeig constant de les ciutats catalanes provocà una terrible mortalitat i portà aparellada una situació de greu angoixa. Els moviments de població s'incrementaren extraordinàriament en direcció a la frontera. Per a atendre les noves circumstàncies assistencials, àdhuc es mobilitzaren de forma adequada les infermeres de l'Escola de la Generalitat i s'hi afegiren com habilitats temporals un grup nombrós de refugiats que estaven capacitats per a aquestes tasques. Les evacuacions de malalts, en contacte amb el Ministeri de Defensa Nacional establert a Barcelona es feren a través del CAR i amb vehicles dels garatges de l'assistència social de Barcelona²². Les vegueries de la zona fronterera, a la zona no ocupada, habilitaren uns centres de recepció que havien de ser els últims estadis abans del final de la guerra. L'èxode per les estacions frontereres amb França enregistrà els últims episodis de solidaritat. Les tropes franquistes arribaren a la frontera francesa per Puigcerdà, la Jonquera i Portbou els dies 9 i 10 de

²¹ ANC. Caixa 87, 1/3, exp. 92. Vegeu també: J. Serrallonga. "Un episodi de vella solidaritat: els refugiats a la Conca del Ter, 1936-1939", a: *L'exili republicà*. Actes del Vè Col·loqui "República, Guerra Civil i Franquisme". Barberà del Vallès, Ajuntament – UAB, 2002, p. 237-248.

²² ANC. Caixa 101 (4/4), 2. Hi ha un fort estira i arronsa del CAR amb les autoritats militars pel tema de les guies de transport sanitari.

febrer i a Coll d'Ares, a la vall de Camprodon, el 13-14 de febrer. La llista d'exiliats contemplà un bon gruix de metges i sanitaris catalans²³ que havien tingut cura permanent de l'ajut d'aquell ingent volum de refugiats que s'acolliren a la solidaritat del nostre país envers els que fugien del terror fosc del feixisme.

ANNEX.

Els refugiats i desplaçats enregistrats a les capitals de comarca i a les ciutats de més de 10.000 habitants, 1936-1938.

<i>Ciutat</i>	<i>Població 1936</i>	<i>%/ comar- ca</i>	<i>XII-36</i>	<i>IV-37</i>	<i>%36</i>	<i>VIII-38</i>	<i>%36</i>
Barcelona [estimació raonada]	1.062.157	89,4	174.000	198.000	18,6	318.000	29,9
Badalona	47.929	4,0	885	1.046	2,2	2.601	5,4
L'Hospitalet de Llobregat	48.540	4,1	-	1.054	2,2	4.115	8,5
Gramenet de Besòs	16.670	1,4	196	233	1,4	691	4,1
Roses de Llobregat	6.888	7,6	100	111	1,6	787	11,4
Mataró	28.804	28,7	225	245	0,9	1.466	5,1
Granollers	14.053	21,7	71	174	1,2	1.919	13,6
Sabadell	48.774	33,1	769	743	1,5	1.613	3,3
Terrassa	47.410	32,1	386	490	1,0	3.290	6,9
Figueres	14.738	22,1	298	638	4,3	1.054	7,1*

²³ Josep Miret Monsó. "L'exili dels metges catalans després de la Guerra Civil". *Gimbernat*, 1993, XX, 213-260. Vegeu també: A. Peyrí. *Els metges catalans emigrats*. Mèxic, 1965; J. L. Abellán. *El exilio español de 1939*. Madrid, 1978, vol. V.; F. Giral. *Ciencia española en el exilio (1939-1989)*. Barcelona, 1994; P. Hernández. *Veus de l'exili a Mèxic. Una catalanitat a prova*. Barcelona, 2000.

La Bisbal d'Empordà	4.316	7,7	146	-	-	461	10,7*
Girona	24.050	30,6	320	-	-	1.541	6,4*
Farners de la Selva	4.533	8,9	198	289	6,4	477	10,5*
Olot	12.547	30,3	332	612	4,9	1.541	12,3
Vilanova i la Geltrú	17.494	56,4	716	739	4,2	2.080	11,9
Vilafranca del Penedès	10.204	22,3	103	144	1,4	244	2,4
El Vendrell	4.597	29,0	86	98	2,1	578	12,5
Valls	11.006	36,5	258	332	2,9	779	7,1
Tarragona	31.142	59,7	1.097	1.053	3,4	7.462	23,8
Montblanc	4.835	19,1	-	171	3,5	497	10,3
Móra d'Ebre	3.706	12,6	-	170	4,6	296	8,0
Falset	2.647	14,7	134	158	6,0	196	7,4
Reus	27.417	48,2	1.354	1.413	5,1	836	3,0
Tortosa	37.023	63,3	292	1.089	2,9	2.712	7,3
Amposta	8.983	21,7	434	422	4,7	-	-
Gandesa	3.282	15,3	-	99	3,0	-	-
Puigcerdà	3.440	30,3	390	-	-	1.600	46,5**
Ripoll	7.380	21,4	108	196	2,7	483	6,5*
Vic	15.398	20,9	498	-	-	2.432	15,7*
Berga	6.929	17,1	212	358	5,2	788	11,4
Solsona	3.310	27,9	167	201	6,1	698	21,1*
Manresa	36.478	36,0	700	795	2,2	2.917	8,0
Igualada	15.490	35,5	570	625	4,0	1.497	9,7
Balaguer	5.095	10,3	111	141	2,7	-	-
Cervera	4.670	21,2	188	203	4,3	914	19,6*

Tàrraga	6.605	17,2	129	263	4,0	589	8,9
Lleida	36.119	40,3	1.757	1.465	4,1	-	-
Les Borges Blanques	4.654	15,1	-	402	8,6	196	4,2
Vielha	926	15,4	62	89	9,6	-	-
Sort	937	7,3	29	50	5,3	-	-
Tremp	3.569	14,9	132	245	6,9	-	-
La Seu d'Urgell	4.565	22,9	159	265	5,8	756	16,5***

* Sense incloure la població refugiada i evacuada del centre de distribució controlat directament per la Generalitat, comptabilitzada apart pel CAR en l'informe de l'agost de 1938. En el cas de Cervera, per exemple, s'elevaria a 2.700 persones que caldria afegir a la xifra oficial.

** Inclosa la població refugiada i evacuada que, en improvisat campament, espera la sortida per la frontera.

*** No inclosa la població refugiada o desplaçada que espera la sortida per la frontera.

J. Serrallonga. *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra, 1936-1939*. Barcelona, Editorial Base, 2004, p. 190-191.